

KİLİSE İÇİNDE KİLİSE: LYKİA'DAKİ GEÇ ANTİK ÇAĞ BAZİLİKAL PLANLI
KİLİSELERİN ORTA ÇAĞ'DA İKİNCİ KULLANIMLARI

*CHURCH IN CHURCH: THE REUSE OF LATE ANTIQUE BASILICAS
IN LYCIA IN THE MIDDLE AGES*

ORÇUN ERDOĞAN* BURCU CEYLAN**

Öz: Geç Antik Çağ'da Hristiyan ayinlerinin gerçekleştirildiği başlıca yapı tipi olan bazilikal planlı kiliseler, kendi içlerinde farklı çeşitlenmeleri ve boyutlarıyla; yeni mekân eklemeleri, küçük değişiklikler ve tamiratlar gibi birtakım müdahalelerle, VII. yüzyıla kadar kullanılmaya devam etmiştir. Doğu Roma İmparatorluğu'nun "Karanlık Çağ"ının sona ermesiyle, bu bazilikalardan da çoğu yıkıntı haline gelmiş ve terk edilmiştir. Bunu izleyen dönemlerde, bazı eski yıkıntı bazilikalardan içerisine küçük boyutlu ve genelde tek nefli yeni şapeller inşa edilmiştir. Bu yeni şapeller, küçük ölçükleri ve basit litürjik kurgularıyla, düzenli gerçekleştirilen büyük ayinlere hizmet edecek kapasiteye uygun tasarlanmamış görünmekte; dolayısıyla Geç Antik Çağ bazilikalılarının Orta Çağ'daki bu türlü dönüşümlerinin başka gerekçeler temelinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu makalede "kilise içinde kilise" uygulaması, eski kilise alanının anlamı ve devamlılığı bağlamında tartışılmaktadır. Bu giriş niteliğindeki çalışmamız, bir yandan "kilise içinde kilise" uygulamasının altında yatan temel sebebin eski kutsal alanı canlı tutmakla ilgili olduğunu göstermişken; Lykia'da tanımlayabildiğimiz birtakım örneklerin hac, anı ve mezarlık kiliseleri işlevinde kullanılmalarının yanı sıra; bazı durumlarda küçük çaplı ve sadece belli başlı ayinlere hizmet eden şapeller olarak hizmet gördüklerine işaret etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bazilika • Geç Antik Çağ • İkinci Kullanım • Spolia • Orta Doğu Roma • Lykia

Abstract: Basilicas as the main church type of Early Christianity, with diversity of type and scale, continued to be used at least until the turn of the VIIth century, with additions, modifications and repairs. The end of "Dark Ages" of Byzantine Empire found most of these basilicas in ruins or abandoned. In the later stages, smaller, mostly single nave chapels were constructed within the ruins of these former basilicas. The new chapels were almost inadequate to host a regular mass, with their small size and simple layout. Therefore, other motives must be considered behind the re-use of the Late Antique basilicas in the Middle Ages. The article discusses the phenomenon of "church in church" with the concepts of continuity and meaning of the site. This preliminary study indicates that the underlying motive of building a so called "church in church" is essentially related to keeping the former sacred area alive and the Lycian examples show that some of these functioned as pilgrimage, memorial and cemetery churches as well as chapels used probably for some small-scale rites rather than regular ceremonial masses which are expected to be celebrated in a larger space.

Keywords: Basilica • Late Antiquity • Re-Use • Spolia • Middle Byzantine • Lycia

Son yıllarda artan kazı ve yüzey araştırmalarının sunduğu arkeolojik delil birikimi, özellikle erken evreleri (yak. VII- IX. yüzyıllar) "Karanlık" deyimiyile anılagelen Anadolu Orta Çağ'ı mimari anlayışları ve pratiklerine ışık tutacak birtakım ipuçları sağlamıştır. Bu çalışmalar göstermiştir ki Geç Antik

* Dr. Araş. Gör., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Tayfur Sökmen Kampüsü, Hatay. ☎ 0000-0001-6747-0136 | erdoganorcun2@gmail.com

** Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Kampüs Antalya.

☎ 0000-0003-4164-4657 | bceylan@akdeniz.edu.tr

Çağ bazilikalarının hikâyeleri Orta Çağ boyunca, yıkıntılarının içine yapılan şapel ile devam etmiştir¹. Makalenin konusunu oluşturan ve “kilise içinde kilise” ismiyle tanımladığımız bu uygulama, tahrip olan bir kilisenin yeniden inşa edilmesi veya onarılması, ya da mevcut bir kiliseye mekânlar eklenmesi gibi değişimleri değil; sadece terk edilmiş/yıkılmış kiliseler içine, bazen erken dönem yapının mimari elemanlarını da kullanarak, yeni inşa edilmiş kiliseleri tanımlamaktadır. Makale bu uygulamanın sunduğu problemleri tarih, yöntem, işlev ve anlam başlıkları üzerinden ele alarak bu şapellerin² yapılma sebepleri, yöntemleri ve kurgularını tartışmayı amaçlamaktadır. Ayrıca, Orta Çağ koşullarında daralan yerleşimlerde yaşayan halkın mütevazı mimarisine ve bu mimariye yol açan söz konusu dönemin çok yönlü değişkenlerinin değerlendirilmesine yeni bir veri üzerinden katkı sağlanmaya çalışılacaktır.

Kilise içinde kilise uygulamaları Lydia³, Phrygia⁴, Lykia, Pamphylia⁵, Pisidia⁶, Kilikia, Isauria⁷ (fig. 1-17) gibi birçok bölgeden bilinmektedir. Bu çalışma, en çok araştırma yapılan coğrafyalardan biri olması ve dolayısıyla nispeten daha fazla delil sunması açısından, Lykia bölgesiyle sınırlandırılmıştır. Lykia’da gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ve kazı raporlarında yaklaşık 40 tane Erken Hristiyanlık kilisesinin içine inşa edilen yeni bir kilise/şapel kaydedilmiştir. Ancak bu saptamalar, birkaç arkeolojik kazı çalışması dışında çoğunlukla yüzey araştırmalarına dayanmakta ve bazılarında olasılık ifade eden tanımlamalarla yer almaktadır. Öte yandan son yıllarda yapılan kazılarda, bazilikal planlı bazı Geç Antik Çağ kiliselerinde nefleri ayıran sütun aralarının, muhtemelen cemaat içi bölünmeden kaynaklı, belirli yüksekliğe kadar duvarlarla örüldüğü ya da parapetlerle ayrıldığı ortaya çıkartılmıştır⁸. Dolayısıyla nef stylobatları üstünde yükselen duvarların bir kilise içinde kilise uygulaması olduğunu ileri süren yüzey araştırmaları raporlarına şüpheyle yaklaşılması gerekmektedir. Çalışmanın örneklerini bu türden şüphelerin olmadığı, kapsamlı kazı/araştırma raporlarına dayanan yapılar oluşturmaktadır (fig. 1).

¹ Patara Kent Bazilikası’nda 2013-2018 yılları arasında gerçekleştirdiğimiz çalışmalarda önümüze çıkan sorunlardan biri yapının kuzey nef batı bölümüne inşa edilmiş olan tek nefli şapel oldu. Bu yapının tarihi, büyük bazilika ile ilişkisi, işlevi, kent tarihi ile bağlantısı, cevaplanması gereken sorular listesi sundu. Kesin verilerin nispeten sınırlı olduğu arkeolojide hep yapıldığı gibi biz de yapıyı daha kesin veriler sunan benzer örnekler ile karşılaştırarak değerlendirmek istedik. Bu makale bu amaçla yapılan bir araştırmanın ürünüdür. Hem bu nedenle, hem de 30 yıllık arkeoloji çalışmalarının sağladığı kentsel/arkeoloji veriler dolayısıyla Patara kenti bu makalede öne çıkmaktadır. Bize kentte çalışma fırsatını sağlayan Prof. Dr. Havva İşkan’a içtenlikle teşekkürlerimizi sunarız.

² Bu çalışmada, bazilikal planlı kiliseler içine inşa edilen kiliseler “şapel” veya “kilise içinde kilise”; ilk dönem yapısı ise “erken dönem kilisesi” olarak adlandırılmıştır.

³ Sardis’deki bazilikal planlı Kilise EA’nın içine inşa edilen Kilise E için bk. Buchwald 2015, XV-XVII.

⁴ Hierapolis örneği için bk. Arthur 2006, 152- 154.

⁵ Perge khorasındaki Lyrboton Kome örnekleri için bk. Hellenkemper – Hild 2004b, 697; Erdoğan 2018, 101-102. Perge khorasındaki Morka Kome örneği için bk. Hellenkemper – Hild 2004b, 736. Side’deki Küçük Liman Kilisesi için bk. Yıldırım 2013, 237-246.

⁶ Örneğin Kremna F Kilisesi için bk. Greenhalgh 1987, 206.

⁷ Kadirli Ala Cami ve Meryemlik Aya Tekla Kilisesi için bk. Hill 1996, fig. 35. 43.

⁸ Bazı örnekler ve işlev önerileri için bk. Öztaşkın - Sertel 2017, 357-365; Peschlow 2006, 53-71; Ceylan – Erdoğan 2016, 209; İşler 2016, 376-377. Lyrboton Kome’deki Güney Kilise’de de benzer bir uygulama söz konusu olabilir. Bk. Erdoğan 2018, 102-104.

Tarih⁹

Bölge üzerine çalışmalarda makaleye konu olan “kilise içinde kilise” yapılarının neredeyse tümü için kesin bir tarihlendirme verilmeyen, kaynaklarda önerilen tarihler çoğunlukla belirli bir arkeolojik buluntu ya da mimari veriye dayanmayıp, geniş zaman aralıklarını kapsamaktadır. Hellenkemper ve Hild, Pamphylia ve Lykia’da erken dönem kiliselerin içlerine yerleştirilen tek nefli şapellerin VII. yüzyıl ile X. yüzyıl tarihleri arasında inşa edilmiş olabileceklerini öne sürer ve içlerinde kilise içinde kilise örneklerinin de bulunduğu tek nefli şapelleri genellikle “Orta Doğu Roma” olarak tanımlar¹⁰. Örneklere dair monografik çalışmalarda önerilen tarihler incelendiğinde bunların büyük çoğunlukla IX-XII. yüzyıllar arasında yer aldığı görülür (fig. 1)¹¹. Benzer bir geniş tarih aralığı Lykia bölgesindeki kilise inşaatları için de önerilmiştir: Alakilise¹², Aziz Nikolaos Kilisesi¹³, Dereağzı Kilisesi¹⁴, Myra Şapeli (Alakent Kilisesi)¹⁵, Trebenna Orta Çağ Kilisesi¹⁶, Patara Orta Çağ Kent Kilisesi¹⁷ ve olasılıkla Beymelek Dalyan Şapeli¹⁸ gibi Lykia’daki yeni inşalara ya da geniş çaplı restorasyonlara kanıt sağlayan yapıların neredeyse hepsi, IX. yüzyıl ve özellikle sonraki dönemlere tarihlenmiştir. Ayrıca, bölgenin en yaygın inşa faaliyeti olarak karşımıza çıkan Geç Antik Çağ bazilikalarına eklenmiş mekânlar bulunmaktadır. Ancak bu ek mekânlar üzerine yapılan az sayıdaki tarih önerisi, yine VI. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar çok geniş bir dönem aralığını kapsamaktadır¹⁹.

Orta Çağ kiliselerinin inşa edildiği bu geniş zaman dilimini, kabaca iki döneme ayırabileceğimiz ve Lykia’ya doğrudan veya dolaylı etkileyen *gerileme* ve *kısmi toparlanış* süreçleri oluşturur. VII-IX. yüzyıllar arasına tarihlenebilecek ilk dönem, VI. yüzyıl vebası, depremler, iklim değişikliği, Arap akınları ve Sasani savaşları gibi olumsuz etkenlerin getirdiği nüfus azalması, tarımsal aktivitenin düşmesi, Akdeniz hâkimiyetinin kaybı, tahribat, yerel tehditler, ekonomik ve askeri gerilemeler gibi sonuçlarla özetlenebilir²⁰. Bölgenin zorlu koşullar içinde bulunduğu, VII-IX. yüzyıllar arasına tarihli sikke buluntularının hemen hemen hiç olmaması ile de desteklenir²¹. “Karanlık Çağlar” olarak adlandırılan bu döneme ilişkin genel

⁹ Makalenin bir bölümünü oluşturan tarihsel süreç üzerine tartışmalar, 21. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu’nda (25-27 Ekim 2017) bildiri olarak sunulmuş, ancak yayımlanmamıştır.

¹⁰ Hellenkemper – Hild 2004a, 227.

¹¹ Arykanda Büyük Bazilika içindeki şapelin olasılıkla V. yüzyıl ya da VI. yüzyılda inşa edildiği ileri sürülmektedir. Yapı hakkındaki bu fikir paylaşımı için Doç. Dr. V. Macit Tekinalp’e teşekkür ederiz. Lyrboton Kome’deki her iki bazilikal planlı kiliselerin yıkıntıları içindeki şapellerin de VII. yüzyıldan daha geç bir tarihte inşa edilmiş olabileceğine işaret eden bir veri henüz tespit edilememiştir. Bk. Erdoğan 2018, 102.

¹² 812’de yeniden inşa edilmiş ya da geniş çaplı bir restorasyon geçirmiştir. Bk. Harrison 2001, 14; Foss 1994, 32.

¹³ IX. yüzyıl başlarında yenilenmiştir. XI.-XII. yüzyıllarda kapsamlı bir onarım geçirmiştir. Bk. İşler 2010, 248; Akyürek 2016, 528.

¹⁴ IX-X. yüzyıllarda inşa edilmiştir. Bk. İşler 2010, 248; Akyürek 2016, 529.

¹⁵ Naosun inşası muhtemelen XII. yüzyılda tamamlanmıştır. Bk. Akyürek 2018, 112.

¹⁶ Komnenoslar döneminde inşa edilmiştir. Bk. Akyürek 2005, 121.

¹⁷ XII/XIII. yüzyıl evresi için bk. İşler 2011, 100.

¹⁸ Komnenoslar dönemine ait olabilir. Ayrıca bk. Akyürek 2016, 527; Akyürek 2018, 250.

¹⁹ Tarihlendirmeler ve referanslar için bk. Erdoğan 2018, 100.

²⁰ Bu *gerileme* sürecini tartışan birçok çalışma vardır. Lykia özelinde bk. Foss 1993, 19-25; Foss 1994, 2-3; Harrison 1963, 120-121.

²¹ Patara Kent Bazilikası örneği için bk. Ceylan – Erdoğan 2016, 213.

	Yer-İsim	Erken Dönem Kilisesi	Plan Tipi (kik)	Yöntem	Tarih Önerisi	Kaynak (tarih önerisi ve/veya plan)
1	Patara Liman Kilisesi	Üç nefli bazilika	Üç nefli	Stylobatlar üzerine? Yeni apsis	VI. yüzyıl IX. yüzyıl arası ya da IX. yüzyıl?	Özkan 2015, 452- 454.
2	Patara Kent Bazilikası	Üç nefli transept bazilika	Tek nefli	Kuzey stylobat ve beden duvarı üzerine	11. yüzyıl-12. yüzyıllarda kullanımda	Çeylan – Erdoğan 2016, 213-214.
3	Patara Doğucasarı Kilisesi	Beması trikonkhos üç nefli bazilika	Tek nefli	Erken apsis ve bema kullanılarak	-	Bruer – Kunze 2010, 38-39.
4	Ksanthos, Akropolis Bazilikası (Hac Bazilikası)	Üç nefli bazilika	Tek nefli	Erken yapıyı kullanmayan, orta nef içine	-	Courtills 2003, 122-124.
5	Limyra Akropolis Kilisesi (Kale Tepesi Kilisesi)	Üç nefli bazilika	Tek nefli?	Stylobatlar üzerine? Bema üzerine yeni apsis	-	Borchhardt 1988, 182.
6	Dikmen	Üç nefli bazilika?	Tek nefli	Stylobatlar üzerine? Bema üzerine yeni apsis	-	Harrison 1963, 130-131.
7	Devekuyusu	Beması trikonkhos üç nefli bazilika	Tek nefli	Erken yapıyı kullanmayan? Orta nef içine, yeni apsis	-	Severin – Grossman 2003, 51.
8	Gürses	Üç nefli bazilika	Tek nefli/tonozlu	Stylobatlar üzerine? Yeni apsis	Tonozdaki duvar resimleri 11-12. yüzyıl?	Harrison 1963, 140-142.
9	Sura	Üç nefli bazilika	Tek nefli/tonozlu?	Stylobatlardan biri üzerine? Yeni apsis	VIII. yüzyıl-12. yüzyıl?	Harrison 1963, 143.
10	Turant dağı/Yılanbaşı	Üç nefli bazilika	Tek nefli	Bema üzerine, erken yapıyı kullanmayan, orta nefin doğusuna	-	Öztaşkın 2013, 340.
11	Karabel/Batı Asarcık	Beması trikonkhos üç nefli bazilika	Kapalı Yunan Haçı planlı?	Stylobatlar üzerine? Yeni apsis.	IX. yüzyıl?	İşler 2009, 303.
12	Karabel/Doğu Asarcık	Üç nefli bazilika	Tek nefli	Erken yapıyı kullanmayan, orta nefin batısına	IX. yüzyıl?	İşler 2009, 304.
13	Arykanda, Büyük Bazilika	Üç nefli bazilika	Tek nefli?	Erken yapıyı kullanmayan, orta nef	V-VI. yüzyıl	Bayburtluoğlu 1983, 429.
14	Kyaneai Bazilika (B)	Üç nefli bazilika	Tek nefli?	Stylobatlar üzerine, yeni apsis	-	Kolb 2008, 379.
15	Mastaura (Dereağzı)	Üç nefli bazilika?	Tek nefli	Stylobatlar üzerine? Yeni apsis	-	Morganstern 1993, 43; Hellenkemper – Hild 2004b, 717.

Yer-İsim	Erken Dönem Kilisesi	Plan Tipi (kik)	Yöntem	Tarih Önerisi	Kaynak (tarih önerisi ve/veya plan)	
16	Melanippion (Karaöz) Aziz Stephanos Kilisesi	Üç nefli bazilika	Tek nefli	Stylobatlar üzerine, erken apsis kullanılarak	-	Öztaşkın 2013, 339.
17	Olympos 3 (Musa Dağı?)	Üç nefli bazilika?	Tek nefli/tonozlu?	Erken yapıyı kullanmayan, orta nefin doğusuna	-	Diler 1991, 170.
18	Yukarı Beymelek	Üç nefli bazilika	Tek nefli/tonozlu?	Stylobatlar üzerine? Erken apsis kullanılarak	-	Hellenkemper – Hild 2004b, 921.
19	Karabel Akropolis	Üç nefli bazilika	Tek nefli	Erken yapıyı kullanmayan?	-	Harrison 1963, 136.
20	Istlada	Üç nefli bazilika	Tek nefli	Erken yapıyı kullanmayan? Orta nef içine	-	Hellenkemper – Hild 2004b, 574; Çevik 2010, 211-212.

Fig. 1. Lykia Bölgesi Kilise İçinde Kilise (KİK) Örnekleri Tablosu

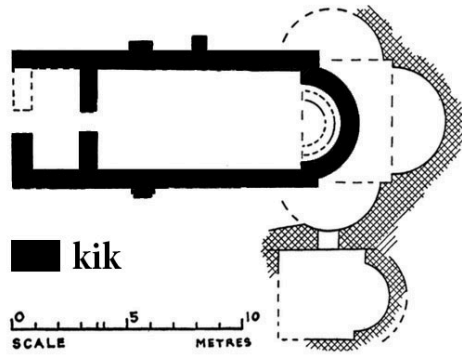
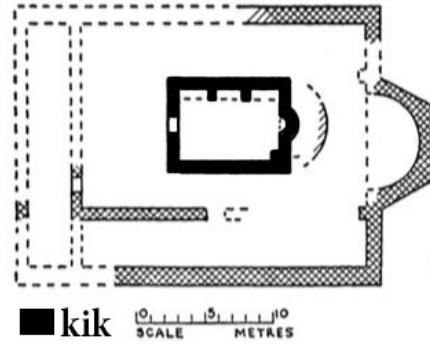
Fig. 2. Dikmen, yd²²(Harrison 1963, 130)

Fig. 3. Sura, yd (Harrison 1963, 143)

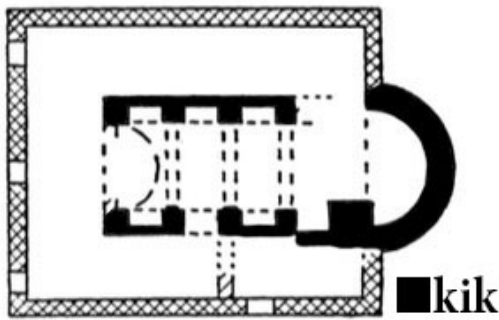

Fig. 4. Gürses, yd (Harrison 1963, 141)

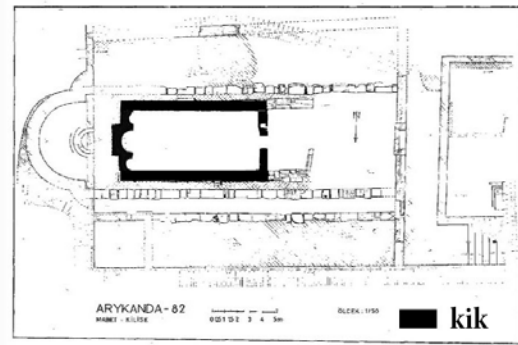
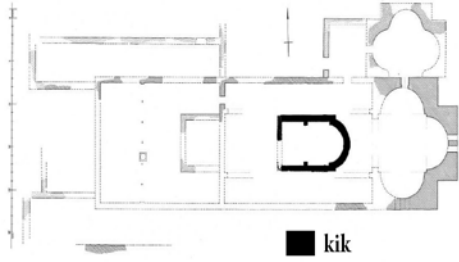
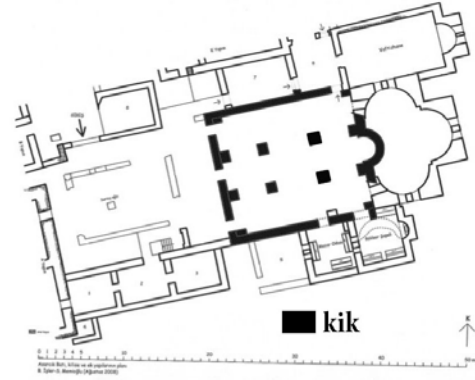
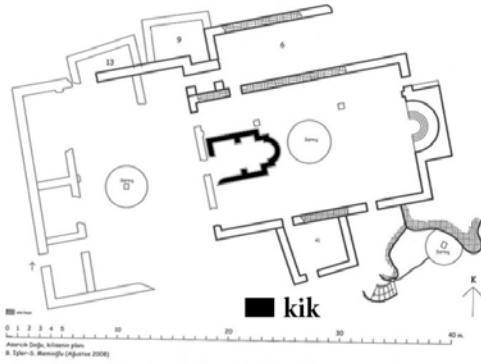
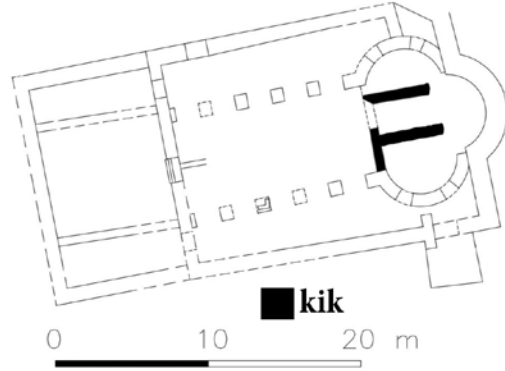
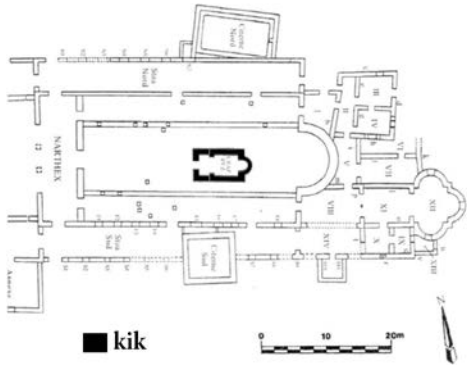
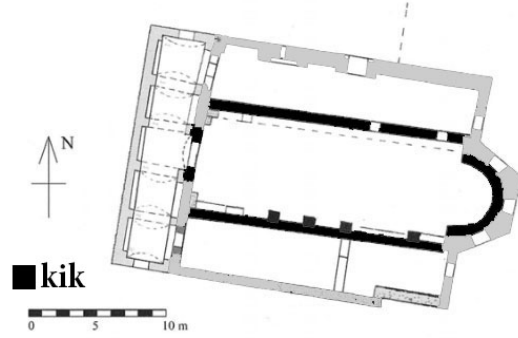
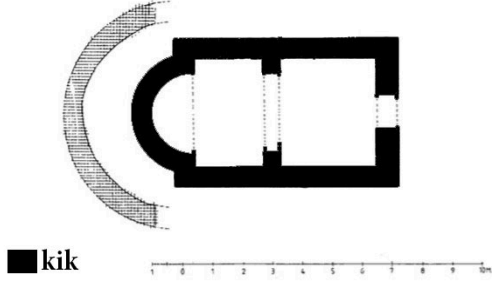
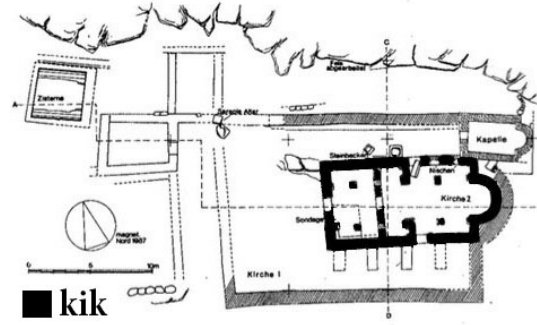
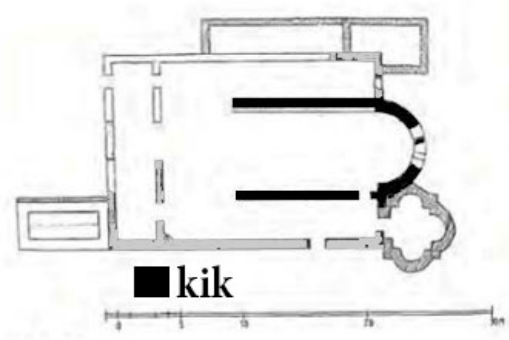
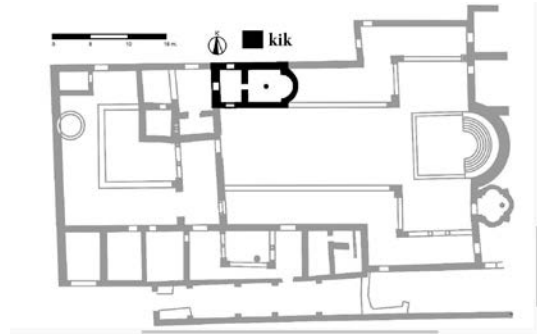
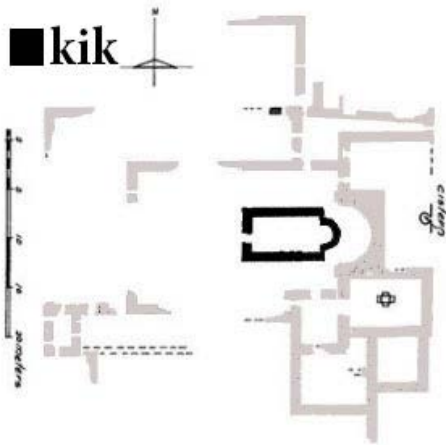
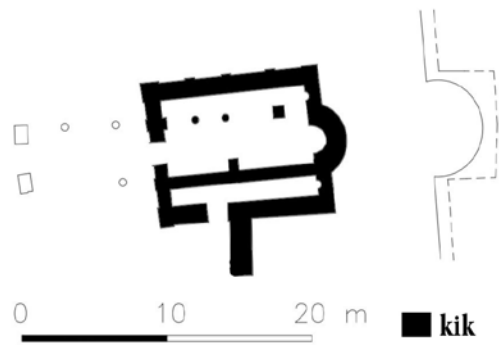

Fig. 5. Arykanda, Büyük Bazilika, yd (Bayburtluoğlu 1983, 429)

²² Yeniden düzenlenmiştir.

Fig. 6. *Devékuyusu, yd* (Severin – Grossman 2003, 51)Fig. 7. *Batı Asarcık, yd* (İşler 2000, şek. 126)Fig. 8. *Doğu Asarcık, yd* (İşler 2009, şek. 127)Fig. 9. *Patara, Doğucasarı, yd* (Patara Kazı Arşivi)Fig. 10. *Ksanthos Akropol Bazilikası, yd*
(Öztaşkın 2013, 339)Fig. 11. *Kyaneai, Bazilika B, yd* (Kolb 2008, 379)

Fig. 12. *Olympos 3, yd* (Diler 1991, 170)Fig. 13. *Limyra, Akropolis Kilisesi, yd*
(Borchhardt 1988, 182)Fig. 14. *Melanippion, yd* (Öztaşkın 2013, 339)Fig. 15. *Patara, Kent Bazilikası, yd* (Patara Kazı Arşivi)Fig. 16. *Turant Dağı, yd* (Öztaşkın 2013, 340)Fig. 17. *Patara, Liman Kilisesi* (Patara Kazı Arşivi)

genel kabul, mimari aktivitenin neredeyse tamamen durduğu, basit onarımlar dışında inşaat faaliyetlerinin oldukça kısıtlı olduğu yönündedir. İkinci dönem ise, özellikle X. yüzyılda Girit ve Kıbrıs'ın geri alınması ve XI. yüzyılda kıyıların büyük bir bölümünde hâkimiyetin ele geçirilmesiyle bölgenin *kısmi toparlanışa* geçtiği kısa vadeli bir süreci kapsamaktadır²³. Foss, bölgede savunma yapıları inşaları ve kent surlarının onarımı üzerine kurduğu tezinde, bu dönemde nüfusun yerleşimlere geri dönmesi ve genel refahta görülen canlanmanın mimari üretime de yansıdığı görüşünü ileri sürer. Bu tez de bir diğer genel kabulün temelini oluşturur.

Kilise içinde kilise yapıları için önerilen zaman aralıkları bu genel tarih bilgileri ile örtüşse de aslında büyük çoğunluğu kesin arkeolojik verilerden çok yukarıda anlatılan genel kabullerin tekrarı üzerinedir. Erken dönem kiliselerinin bakımsızlık ya da başka etkiler nedeniyle yıkılmaları durumunda onarılmadıkları ve uzun süre kullanım dışı kalmış oldukları düşünülmektedir. Ancak Patara Kent Bazilikası kuzey nefine inşa edilen şapel için sikke buluntuları XI. yüzyıla işaret etse de erken dönem kilisenin ek mekânı olan trikonkhos, yine sikke verilerine göre, IX. yüzyıldan önce, belki de kiliseyi yıkan olası VII. yüzyıl depreminden hemen sonra onarılarak şapel işlevinde kullanılmaya devam etmiştir.²⁴ Ayrıca Lykia için Karanlık Çağlara tarihlenen başka yapı evreleri de bulunmaktadır²⁵. Bu verilere göre söz konusu dönemde yerleşimlerin boşaldığına ya da yapı aktivitesinin sona erdiğine dair genel kabulün ve “kilise içinde kilise” örneklerinin tarihlendirmelerinin tekrar gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Tartışılması gereken bir diğer kabul de IX. yüzyıldan sonra başladığı ileri sürülen iyileşme dönemidir. Yapı aktivitesinin yeniden canlandığına yönelik veriler, önemli bölümü onarım olan savunma yapıları ve yukarıda da bahsedilmiş olan, az sayıda yeni kilise inşaatı ya da onarımıdır. Bu döneme ait yapı aktivitesinin azımsanmayacak derecedeki bir bölümünü (IX-XII. yüzyıllara ilişkin tarihlendirmelerin doğruluğunun kabul edildiği durumlarda) “kilise içinde kilise” olarak adlandırdığımız uygulamalar oluşturmaktadır²⁶. Ancak bu yapılar içine yerleştikleri yapılarla kıyaslanamayacak kadar küçük ölçeklidir ve yapım tekniği ve malzeme kullanımı açısından da belirgin bir ekonomik güç gerektirmezler. Aşağıda da değinileceği üzere, düzensiz bir moloz taş duvar örgüsü ve bol miktarda devşirme malzeme ile inşa edilmiş bu tek mekânly yapılar *toparlanış* dönemi yaşanmadan önce de halkın az çok yapımının üstesinden gelebileceği mütevazılıktadırlar.

Bu verilere dayanarak, kazısı bulunmayan ve malzeme, teknik ve bezeme açısından kesin bir veri sunamayan “kilise içinde kilise” örneklerinin “Karanlık Çağlar” a ait olmaları da olasıdır. Öte yandan, IX.-XII. yüzyıllara ilişkin tarihlendirmelerin doğruluğunun kabul edilmesi durumunda dahi refahta bir yükselişe işaret etmeleri beklenmemelidir. Bu veriler bize IX. yüzyıl sonrası Lykia bölgesi için kullanılan “toparlanma”, “iyileşme” tanımlamalarının gerçeği tam olarak yansıtmadığını; “Orta Doğu Roma” döneminde Başkent ve olasılıkla Batı Anadolu’da gözlemlenen sürecin bölge için ge-

²³ *Kısmi toparlanış* sürecinde Lykia’daki durumun özeti için bk. Foss 1994, 3; Harrison 1963, 121-122.

²⁴ Bu konu hakkında bk. Ceylan – Erdoğan 2016, 211-214.

²⁵ Örneğin Patara’daki Mezarlık Kilisesi için bk. Peschlow 2015, 466. Yanartaş’taki (Khimera) Bazilika için bk. Öztaşkın 2012, 318. Ayrıca bk. Erdoğan 2018, 100.

²⁶ Metinde örneklerine yer verilen ve Karanlık Çağlar ile özellikle Ortaçağ’da büyük çaplı restorasyon geçirmiş ya da yeni inşa edilmiş kilise sayısı dokuz iken, kilise içinde kilise uygulaması 20’dir.

çerli olmadığını düşündürmektedir²⁷.

Yöntem

Erken dönem kilisesi içine yapılan şapellerin yaygınlığına karşın bunun bölgenin tümünde ya da yerleşimlerde bulunan bütün kiliselerde görülmediği vurgulanması gereken bir veridir. Bu nedenle “kilise içinde kilise” konusu çalışılırken ortaya çıkan ilk problem uygulamanın hangi kıstaslar üzerinden gerçekleştiği tartışmasıdır. Bu bağlamda bölgenin tarihine bağlı olarak kentlerin içinde bulunduğu koşullar kadar yapıların fiziki durumları da önemli veriler sunabilir. Bu nedenle öncelikle örneklerde iki ayrı dönem yapısının, Geç Antik Çağ bazilikalarının ve içlerine inşa edilen Orta Çağ şapellerinin, mimari özellikleri, iki yapı arasındaki mimari bağlantılar ve iki yapı dönemi arasındaki dönüşüm ele alınacaktır.

Anadolu Orta Çağ ortamını arkeolojik kalıntılar ve dönem kaynakları ışığında aklımızda canlandırdığımızda, deprem ya da terkedilme sonucu tahrip olmuş/yıkılmış bir bazilikaya halkın faydacı ve sembolik itkilerle nasıl bir dönüşüm yaklaşımı getirebileceğini az çok tahmin edebiliriz. Öncelikle yukarıda tartışılan VI. yüzyıl sonrası gerileme süreci içinde, Geç Antik Çağ şartlarının sağladığı finansman, işgücü, kalifiye eleman, güvenli ortam, nakliye kapasitesi gibi olanakların en alt düzeye indiğini biliyoruz. Tüm bu yetersizlikler içinde parçalanmış ya da yanmış sütunların, sütun başlıklarının, litürjik elemanların; tahrip olmuş duvar resimlerinin, mozaiklerin ve çeşitli mobilyaların eski haline getirilmesi ya da baştan yenilenmesi bir yana dursun, yıkılmış büyük bir bazilikanın tonoz ve duvar göçükleri ile sütun, paye ve çeşitli diğer mimari elemanlarının oluşturduğu hafriyatın temizlenmesi bile oldukça zaman isteyen bir iştir. Dolayısıyla Hristiyan cemaatin ve onlara bir kilise inşa etmede destek sağlayanların pratik/faydacı anlamda tahrip olmuş bazilikayı onarmak gibi zahmetli ve pek çok durumda mümkün olmayan seçenek yerine, alanı mümkün olduğunca hafriyattan arındırıp spolia olarak kullanmayı tercih etmeleri oldukça mantıklıdır.

Çalışma örnekleri olan erken dönem kiliselerinin tümü bazilikal planlıdır. Bu kiliselerin çoğu, doğusundaki yarım daire apsise dik neflerden oluşan klasik bazilikal planda inşa edilmişken, bazılarında bu tipin transeptli ve beması trikonkhos planlı çeşitlemeleri de uygulanmıştır. Doğu bölümünde apsisin iki yanındaki “köşe odaları” ile birlikte tasarlanmış örnekler az sayıdadır; ancak özel-

²⁷ Çoğu ikna edici verilere dayanmayan az sayıdaki tarih önerileri, şimdilik kilise içinde kilise uygulamasının Lykia'da XII. yüzyıl sonrası sürdürülmediğine işaret etmektedir. Yukarıda bahsi geçen diğer birçok kilise inşa ve onarım faaliyetlerini dikkate aldığımızda, benzer bir inşa durgunluğu göze çarpar. Öte yandan, Selçukluların Lykia bölgesinde kontrolü ele geçirmeye başladığı zamana denk gelen bu dönem ve sonrası, bazı Hristiyanlık yapılarının halen kullanımda olması (Örneğin XIV. yüzyıl başlarına kadar kullanılmaya devam ettiği düşünülen Alakent Kilisesi ve XIV-XV. yüzyıllara tarihlenen Patara Orta Çağ Kent Kilisesi alanı ile ilişkili mezarlar için bk. Akyürek 2018, 249; Işık 2011, 100), kilise içinde kilise uygulamasının kısmen de olsa XIII. yüzyıl içlerine kadar sürdürülebilmesine imkân tanıyan bir ortamın mevcut olduğunu göstermelidir. Geleneğin yine de ilerleyen yüzyılda devam ettirildiği, Sardis örneğinden bilinmektedir. Türklerin henüz topraklarına katmadığı bu kentte inşa edilen yeni kilise, 1230-1245 yılları arasına tarihlenir. Plan tipi farklı olmasına rağmen, yaklaşım yine aynıdır: Kapalı Yunan haçı planlı yapı, Erken Hristiyanlık dönemi bazilikal planlı bir kilisenin içine (Buchwald 2015, XIV-XVI) ve yine bemaya yakın konumlandırma eğilimiyle yerleştirilmiştir (yapı için bk. Buchwald 2015, XIV-XVI).

likle doğu bölümlerine, genellikle dönemi bilinmeyen bir tarihte yeni mekânlar eklenmiştir²⁸. Erken dönem kiliselerindeki bazilikal plan çeşitlemelerinin aksine, istisnai üç nefli²⁹ ve olası birkaç tonozlu³⁰ ve kubbeli³¹ örnek dışında, kilise içine yapılan şapeller muhtemelen ahşap çatılı³² ve tek nefli düzenlenmiştir. Boyutları 4 x 9 m ile 16 x 24 m arasında değişmektedir. Narteks kullanımı sadece bazı örneklerde gözlemlenirken, atriumun yerini erken kilisenin boş alanlarında düzenlenmiş olması beklenen basit “avlular” almış olmalıdır. Bir diğer ifadeyle, boyutlarıyla nispeten kalabalık bir cemaate yetebilen; kutsal ayın, yortu ayınları ve mezar törenleri gibi çeşitli seromonilerin gerçekleştirilebilmesine imkân tanıyan; narteksi, avlusu ve ana kilise bünyesiyle cemaat içi çok yönlü bölünme ve işlevsellik kurgularına sahip Erken Hristiyanlık dönemi bazilikal planlı kiliselerin yerini; dönemin nüfus azalması, yoksulluk, mekânsal litürji devinimlerindeki değişiklik gibi “Orta Çağ yönelimlerine” her yönüyle tanıklık eden; mütevazı şapeller almıştır.

Orta Çağ’da inşa edilen bu şapellerin erken dönem kilise alanı içine yerleştirilmesi aşamasında çeşitli yöntemlerin kullanıldığı gözlemlenir ve hangi yöntem tercih edilirse edilsin, erken dönem kilise elemanları veya malzemelerinden bir şekilde istifade edilir. Örneklerin bir kısmı, erken yapının nef stylobatları üzerine ve mevcutsa sütun aralarına yeni duvarlar örülerek, orta nefe yerleştirilmiştir. Erken apsiler çoğunlukla kullanılmamış, yeni apsiler örülmüştür. Temelde bu uygulama, erken apsilerin onarılamayacak derecede yıkılmasıyla alakalı olmasından çok, yeni şapel boyutlarının erken apsisle olan oran uyumsuzluğundan kaynaklanır³³. Pek benimsenmemesine rağmen, bu şapellerin yan neflerden birine yerleştirildiği yöntem de uygulanmıştır. Bu durumda erken dönem kilisesinin naos duvarı ile nef stylobatları, benzer yöntemler bağlamında bir beden duvarı oluşturacak şekilde yeni yapıya adapte edilmiştir. Diğer örneklerden biçimsel anlamda tamamen ayrılan diğer bir uygulamada, erken dönem kilisesinin stylobat, beden duvarı ya da apsis gibi bölümleriyle herhangi bir organik bağ kurulmadan, tamamen yeni bir şapelin inşa edildiği izlenmektedir. Kutsal alanı kullanma dışında erken yapıyla herhangi bir strüktürel ilişki kurma zorunluluğu olmadığından, daha özgür bir tasarım yaratabilme imkânı ortaya çıkmasına rağmen, diğer yöntemlerde benimsenen tek nefli ve küçük boyutlu plan tipi genelde bu bağımsız şapellerde de sürdürülmüştür (fig. 1-17). İki yapı arasındaki bu ilişkisizlik, şapel yapıldığı dönemde erken dönem kilisesinin belki de hiçbir duvarı kullanılmayacak ölçüde yıkılmış olduğunu düşündürür.

²⁸ Özgününde köşe odası biçimindeki mekânlar dâhil bu ek yapıların işlevlerini tespit edebilmek, ikna edici kazı verileri elde edilmeden, oldukça zordur: bazıları prothesis, diakonikon, vaftizhane, mezar şapeli, şapel; hatta ayazma gibi işlevlerde kullanılmıştır. Öneriler ve tespitler için bk. Akyürek 2016, 525; Tekinalp 2000, 313-320; Öztaşkın 2013, 214-216 ve dipnotlar 440-441; Ceylan – Erdoğan 2016, 212- 213; İşler 2010, 249; Varalis 2006, 283, 286-287; Hill 1996, 23-24; Pena 1997, 65; Smith 1990, 193, 200.

²⁹ Patara Liman Kilisesi.

³⁰ Gürses, Sura, Olympos 3, Yukarı Beymelek.

³¹ Karabel, Batı Asarcık.

³² Bu şapellerin neredeyse hiçbirisinin kazısı yapılmadığından, örtüleri hakkında kesin öneriler ileri sürmek mümkün değildir. Söz konusu örneklerin duvar kalınlıkları ile okunabilen plan özellikleri, çoğunluğunun ahşap çatı ile örtülmüş olabileceği düşüncesine yönelmektedir.

³³ Sura’da erken dönem kilisesinin naosu içine inşa edilen şapelin apsisinin doğusunda daha büyük boyutlu bir apsisle ait izler tespit edilmiştir. Ancak bu apsisin aynı yapı içinde ikinci bir “kilise içinde kilise” uygulamasına ya da sadece küçük çaplı bir onarıma ait olup olamayacağına dair herhangi bir öneride bulunulmamıştır. Bk. Harrison 1963, 143.

Yukarıda bahsedilen yöntemlerden hangisi uygulanırsa uygulansın, şapellerin büyük bir kısmında erken kilisenin doğu bölümüne yakın yerleştirilme eğilimi göze çarpar. Hatta bazı örneklerde, eğer eski yapının apsisi kullanılmıyorsa, yeni yapılacak apsis doğrudan eski apsisin içine örülmüştür. Bu bemaya çok yakın konumlanma ya da erken apside bitişik yeni bir apsis ekleme yöneldiği, erken kilisenin beden duvarları ya da stylobatları kullanılarak inşa edildiği ya da tamamen bağımsız bir yapının ayağa kaldırıldığı aşamada akılda canlanan güdülerle benzer temellere sahiptir ve sonuçta hepsi de erken kilise bünyesi içindedir. Dolayısıyla sadece strüktürel kaygılarla açıklanamazlar.

Tekrar vurgulamak gerekir ki, hangi yöntem uygulanmış olursa olsun, şapellerin inşa edildiği dönemde erken dönem kiliselerinin artık kullanılamayacak derecede yıkılmış olduğu ve olasılıkla bir süre de onarılmadan bu durumda kaldığı açıktır. Yukarıda değinilen olanakların en alt düzeye inmiş olduğu gerileme döneminde şüphesiz ki Geç Antik Çağ anıtsal bazilikalarının onarılması beklenemez. Göreceli iyileşme dönemi de bu olanakları yeterli düzeye getirememiş olmalıdır. Bu ortam içinde, IV. yüzyıldan başlayarak dönem mimarisinde vazgeçilmez bir uygulama hatta gelenek haline gelen *spoliaya* başvurulması, erken dönem kilisesine ait apsisin muhtemelen daha alçak bir yükseklikte de olsa kullanımı, stylobatların yeni yapıya temel oluşturması, mevcut naos duvarlarının tekrar kullanılması ve malzemelerinin devşirilmesi ile bazilikaların şapellere dönüştürülmesi, yararcı bir mantık içerisindedir. Geç Antik Çağ boyunca bu yöntem ile çok sayıda erken dönem yapısı Hristiyanlık dini yapıları, savunma yapıları ve sivil yapılarına dönüştürülmüştür³⁴. Ancak kilise içinde kilise uygulamalarını, antik dönem anıtlarından yeni anıtlar üreten ve antik kentin silüetini yeniden biçimlendiren bu uygulamalar ile aynı değerde algılamak mümkün değildir. Kilise içine yapılan kiliseler, içine yerleştikleri erken dönem yapısı ile kıyaslanmayacak küçük ölçekleri ile etraflarında hala yıkılmaya devam eden bazilikaların harabelerinin oluşturduğu arka plan içinde olasılıkla kaybolup gitmektedirler. Bir iyileşme döneminin ürünleri oldukları önerilen bu şapellerin inşası sırasında bazilikanın tonoz ve duvar göçükleri ile sütun, paye ve çeşitli diğer mimari elemanlarının oluşturduğu hafriyat bile temizlenememiş, hatta bazı örneklerde, şapel zemini yıkıntılar ile karışmış olan dolgu toprağının üzerine yerleşmiştir. Öte yandan erken dönem kilisesinin ikinci kullanımla değerlendirilen bölümlerinin oranı yukarıda bahsedilen bir yararcılığın oldukça sınırlı olduğunu düşündürmektedir. Başka bir deyişle, aynı imkânlarla benzer bir şapeli eski bir yapı yıkıntısı içine inşa etmek yerine kentin herhangi bir yerinde kendisini gösterecek şekilde yapmak da olasıdır. Örneğin, bilinen bütün önemli erken bazilikaların içine şapel inşa edilmiş olan Patara kentinde bir nispeten büyük Orta Çağ kilisesi ile bağımsız dört küçük şapel saptanmıştır³⁵. Bu nedenle, "kilise içinde kilise"leri, arkasında başka bir anlam olduğunu göze almadan, basit bir ikinci kullanım uygulaması ya da boyutları daraltılmış bir onarım olarak ele alınması kanımızca bu fenomeni tam olarak tanımlamamaktadır.

İşlev

Tarih boyunca belirli kutsal yerlerin değişen halklar, gelenekler ve dinlere rağmen farklı dereceli dönüşümlerle devam ettiği tartışmasız kabul edilmesi gereken bir gerçektir. Kilise içinde kilise fenomenini açıklamak için ilk önerilecek gerekçe de kuşkusuz bu devamlılık olacaktır. Burada tartışılması amaçlanan bu devamlılığın sınırları ve geçirdiği değişimlerdir.

³⁴ Ceylan 2005, 74-83; Saradi 1997, 395-398.

³⁵ Bk. Işık 2011, 96, 100, 153.

Lykia'da ele aldığımız “kilise içinde kilise” örneklerinin tümünde şapeli yerleştirmek üzere erken dönem kilisesinin naosu ve özellikle de doğu bölümünün tercih edilmiş olduğu görülür ve atrium içine ya da beden duvarlarının dış bölümüne yerleştirilmemeleri, sadece yapının o zamanda sunduğu fiziksel kapasitesi temelinde değerlendirilemez³⁶. Bazı örneklerin bemaya nispeten uzak yerleştirilmesi; moloz yıkıntılarının kaldırılamaması, bulunduğu alanda mezar- röliker gibi kutsal yapılaşmaların olanak tanınamaması vb. sebeplerden kaynaklanabilir. Kiliselerde doğu bölümü, daha açık belirtmek gerekirse bema, İsa'nın tahtı ve gökyüzü krallığının sembolü olan kathedra ve kendini inanlar için kurban vermesinin sembolü olan altar masası ile ökaristinın gerçekleştiği bölüm olması nedeniyle bir kilisenin en kutsal bölümüdür. Bu inanın en açık ifadesi Patrik Germanos'a bağlanan *Historia mystagogica*'da (VII-VIII. yüzyıllar) yer alır: “1. ...*Kilise, içinde Kutsal Tanrı'nın yaşadığı ve dolaştığı, yeryüzündeki bir cennettir. İsa'nın çarmıha gerilmesini, gömülmesini ve yeniden dirilmesini simgeler...*3. *Altar masası, İsa'nın gömüldüğü yerdir...* 4. *Kiborion (kibourion), İsa'nın çarmıha gerildiği yeri temsil eder...* 6. *Bema, ...evrensel Kral İsa'nın havarileriyle nezaret ettiği bir taht gibidir...*”³⁷. Ayrıca eğer varsa kripta girişleri ve rölikerler de sıklıkla bema içinde ya da bu alanla doğrudan bağlantılı konumlandırılmaktadır. Bu nedenle şapelin özellikle erken kilisenin bemasına yerleşmiş olduğu örnekler devamlılık gerekçesini desteklemektedir. Kilisenin tamamının onartılmadığı durumlarda hiç olmazsa bu en kutsal yerin devamlılığı sağlanmaya çalışılmış olmalıdır.

Yine de yukarıda da sıklıkla belirtildiği gibi bu çalışmaya konu olan “kilise içinde kilise” örneklerinin sade boyutları ve basit plan kurguları ile nasıl bir kullanımları olduğu “neyin devam ettiği” tartışması içinde ayrı bir sorunsal olarak karşımıza çıkar. Bu yapıların öncüsü çoğu Geç Antik Çağ bazilikası, yukarıda belirtildiği üzere çok yönlü sofistike bir kurguya sahiptir. Nüfus, malzeme, iş gücü ve harcamaların azaldığı bir ortamda ortaya çıkan ikinci yapılar birçok açıdan, boyutları ve basit tasarımlarıyla bazilikalardaki bu kurgudan uzaktır. Törensel girişlerin ve kilise içi hareketlerin sadeleştiği, katekümenliğin ortadan kalktığı, toplu vaftiz törenlerinin azaldığı Orta Çağ ortamında bu doğal bir sonuç olarak düşünülebilir³⁸. Ancak yine de Lykia'da bulunan “kilise içinde kilise” örneklerinin büyük bir kısmı, çağdaşı birçok kare içinde haç planlı, haç kubbeli ve varlığını Orta Çağ'da sürdürebilen bazilikal planlı kiliselerle oranla oldukça küçük boyutludur. Dolayısıyla bu örneklerin çoğu durumda, erken dönem kilisesinin Orta Çağ ölçeğine dönüştürülmüş bir ardılı olarak işlev görmesi mümkün görünmemektedir.

Tekrar Patara örneğine dönülecek olursa, suriçinde yer alan Orta Çağ kilisesi, her ne kadar erken dönem bazilikaları ölçeğinde değilse de, gerçekleştirilecek düzenli ayinler sırasında, sayısı azalmış olması beklenen cemaati barındıracak boyuttadır. Öte yandan, “kilise içinde kilise” örneklerine din adamları dışında pek az sayıda inanan sığabilir. Cemaatle birlikte yapılacak törenlere pek uygun olmayan bu şapelere kilisenin idari yapısı ve bunun devamlılığı açısından bir yorum getirmek olasıdır. Piskoposluklara bağlı kent ve khora kiliselerinin en azından sayı olarak devamlılığı arzulanmış, halen var olduklarını ispat etmeye yetecek sembolik yapılar, artık onarılamayan erken dönem kiliseleri içine yapılmış olabilir. Bu şapeller, cemaat bulunmasa bile sınırlı sayıda din adamının gündelik ibadetleri için yeterlidir. Erken dönem bazilikaların Lykia bölgesi içinde bilinen azizler ve martyrlere bağlantılı olmaları durumunda, Orta

³⁶ Aksi takdirde, erken kilisenin duvarları, apsisi ya da stylobatlarının kullanılmadığı örnekler orta nef yerine, göçüğün daha az beklenebileceği atriumun bir köşesine ya da boş bir alanına; hatta kentin/ kastronun imkân tanıdığı bir arazisine inşa edilebilirdi.

³⁷ Mango 2013, 141-143.

³⁸ Ortaçağ litürjisi ve dönemin kilise mimari kurgusu ile ilişkisi için bk. Mathews 1971, 178-179; Taft 1992, 61, 72-73; Patricios 2014, 381- 385.

Çağ şapelinin bir hac kilisesi olarak işlev gördüğü, belki de sadece belirli yortu günlerinde cemaatin de katıldığı ayinlere sahne olması beklenebilir³⁹. Ayrıca bu yapılar yerel cemaat dışında, şüphesiz yerleşime yolu düşen inançlıların bireysel-küçük çaplı ziyaret ibadethanelerine de dönüşmüş olmalıydı.

Geç Antik Çağ içinde kiliselerin etrafında bir mezarlık alanı gelişmeye başladığı, bu geleneğin Orta Çağ boyunca da devam ettiği bilinmektedir. Kilise içinde kilise uygulamalarında erken dönem kilisesine ait mezar alanının Orta Çağ boyunca da kullanılmaya devam etmesi durumunda şapellerin belki de sadece cenaze törenleri için kullanılan mezar kiliseleri ya da bir memoria oldukları düşünülebilir. Patara Kent Bazilikası içindeki Orta Çağ Şapeli çevresi kazılarında ortaya çıkartılan 100'ün üzerindeki Orta Çağ mezarı bu görüşü desteklemektedir⁴⁰.

Terk edilmiş yapılar ve harabelerin, Orta Çağ halk kültüründe efsanelerin kaynağı olduğu bilinmektedir. Bir zamanlar çok tanrılı dinlere karşı Hristiyanlığın mutlak zaferini temsil eden bazilikaların çoğu, Orta Çağ içlerine girildiğinde tamir edilemeyecek boyutlarda tahrip olmuşlardı ve dolayısıyla bu temsilin fiziksel yansımaları büyük oranda ortadan kalkmıştı. Aynı zamanda birkaç yüzyıl önce yapılmış ve piskoposluk kilisesi, manastır kilisesi, mezar kilisesi, köy kilisesi, hac kilisesi ya da belli bir azize atfedilen kiliseler⁴¹ gibi çeşitli işlevlerin yüklendiği yapıların zaman içinde nesilden nesile aktarılan çeşitli hikâyeleri birikmişti. Maneviyat temelli tüm bu hikâyelerin etkisinin yanında, birçoğunun içinde kutsal sayılan aziz/ martyr mezarları ve rölikler vardı. Ayrıca Erken Hristiyanlık döneminde azizlerle ilgili birçok hikâyede kötü ruhların terkedilmiş tapınaklarda yaşadığı ve Hristiyan azizlerin buraya yerleşip kiliseler inşa ederek buraları bu kötü ruhlardan arındırdığı anlatılmıştı⁴². Altında tapınak bulunsun ya da bulunmasın, Erken Hristiyanlık bazilikalarının terkedilmesiyle birlikte bu "kötü ruhların" alanı tekrardan ele geçirme ihtimali inancı da Hristiyan cemaatin zihinlerinde yer etmiş olmalıydı. Dolayısıyla tüm bu maddi ve manevi değerler ile inançlar, eski kutsal alanın bir şekilde canlı tutulmasını gerektiriyordu. Üstelik bu anlayışın bazı arkeolojik yansımaları, Lykia bölgesinde içine Orta Çağ'da şapel inşa edilen birtakım yapılarda dolaylı şekilde izlenebilmektedir. Patara Kent Bazilikası en azından olasılıkla eski kutsal bir alanın üstüne inşa edilmişti⁴³. Ayrıca Orta Çağ'da yıkılmadan tamir edilebilme olanağı tanıyan bazı kiliselerde de benzer güdüler devreye girmişti: Yanartaş/ Khimera'daki kilise Antik çağlardan beri kutsal sayılan bir alanda yer alıyordu⁴⁴. Patara Mezarlık Kilisesi apsisi, Aziz Petrus Bazilikası'ndaki uygulamaya benzer şekilde, bir azizin gömüldüğü mezarın üstüne inşa edilmiş ve Karanlık Çağlar'da bu kilise, içinde Patara piskoposu Eudemos'un lahдинin de bulunduğu kubbeli bir bazilikaya çevrilmişti⁴⁵. Aziz Nikolaos Kilisesi'nde, Nikolaos'un rölikleri vardı ve böylesine saygı gören azize ait maddi kalıntıların bulunduğu bir yer, aynı dürtüler temelinde yine kendi kaderine terk edilememişti.

Dolayısıyla "Karanlık Çağlar" içinde ya da bu dönem sona erip yerleşimlerde göreceli bir nüfus artışı sağlandığında, geçen zaman içinde kötü ruhlar tarafından lanetlendiğine inanılan bu eski kutsal alanların yapılan yeni bir şapel ile arındırılması ve yeniden canlandırılması amaçlanmış olmalıydı.

³⁹ Batı Asarcık Manastır Kilisesi, bir mezar odası ve röliker şapeli ile buna bir örnek oluşturabilir. Yapı için bk. İşler 2010, 241.

⁴⁰ Örneğin bk. Ceylan – Erdoğan 2016, 214.

⁴¹ Buchwald – Savage 2017, 129.

⁴² Saradi 1997, 404-405.

⁴³ Ceylan – Erdoğan 2016, 205.

⁴⁴ Parman *et al* 2006, 45-46.

⁴⁵ Peschlow 2015, 463, 466.

Anlam

Kilise içine yapılan şapellerin varlıklarına ve kullanımlarına ilişkin yukarıda yapılan tartışmaların bir ya da birkaçının bu çalışmaya örnek olan yapılar için geçerli olması beklenebilir. Öte yandan, belirtildiği gibi yerleşimler içinde bulunan bütün bazilikaların içine şapeller inşa edilmediği gibi bu uygulamanın rastlanmadığı yerleşimler de bulunmaktadır. Hangi yapıların hangi nedenlerle ve hangi şekilde hayatlarına devam edeceklerinde yapının kent içindeki yeri kuşkusuz önemli bir etmendir. Bu konuda kesin yargılarda bulunabilmek için yalnızca yapıların değil, buldukları kentlerin de kapsamlı Orta Çağ araştırmalarının tamamlanmış olması gerekir. Örneğin arkeolojik çalışmaların uzun yıllardır sürdürüldüğü Patara'da Orta Çağ suru içinde XII. yüzyılda inşa edilmiş olan bir büyük kilise (Orta Çağ Kent Kilisesi) ve en az üç küçük şapel bulunmasına rağmen Geç Antik Çağ'da yapılmış olan bazilikaların tamamı "kilise içinde kilise" uygulamaları ile "var olmaya" devam etmiştir. Doğucasarı'da bulunan trikonkhos bemaali bazilika içine doğu apsis kullanılarak bir şapel inşa edilmiştir. Yerel azizler Leo ve Paregorius ile ilişkilendirilebilecek ve bulunduğu yer açısından bir manastır oluşumuna yatkın olan Doğucasarı kilisesi belki de bu nedenlerle, yaşatılmaya çalışılmıştır⁴⁶. Liman Kilisesi, yerini aldığı düşünülen tapınak gibi⁴⁷, kente deniz yoluyla gelenlerin ilk gördükleri anıtsal yapılardan biri olmalıdır. Orta Çağ boyunca kullanılmaya devam ettiği bilinen limana bakan alanda bir kilisenin varlığını sürdürmesi kentin de hala ayakta durduğunun ilk işareti olsa gerektir. Olasılıkla bu nedenle, Liman Kilisesi, yalnız Patara için değil, bu çalışmaya konu olan örnekler içinde de üç nefli bazilikal planı ve nispeten büyük ölçeği ile karşılaştığımız en kapsamlı kilise içinde kilise uygulamalarındandır. Patara'nın katedral kilisesi olan Kent Bazilikası'nın VII. yüzyıl dönümünde bir depremde büyük zarar görüp onarılamamasına rağmen trikonkhos ekinin bir şapeli dönüştürülerek kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu kilisenin etrafında oluşmaya başlayan mezarlık alanı, kuzey yan nefe yerleşen kilise içinde kilise uygulamasının da ana etmeni olmuş olmalıdır.

Bu üç yapının da antik kentin büyük bölümünü dışarıda bırakan Orta Çağ surlarının dışında bulunması dikkat çekicidir. Kent Bazilikası'nda gerçekleştirilen kazılarda yapının güney ve batı bölümlerinde tarımsal aktiviteleri de içeren mekânları ile birlikte bir Orta Çağ konut grubu ortaya çıkarıldı. Bu veri söz konusu dönemde antik kentin sur dışında kalan bölümlerinde yarı kırsal karakterli extra-muros mahalleler oluştuğunu ve kilise içine yapılan şapellerin bu mahalleler için bir merkez olduğu ya da bir diğer ifadeyle bu mahalleler sayesinde kiliselerin varlıklarını sürdürdüklerini düşündürmektedir.

Kilise içinde kiliselerin inşa edildikleri dönemde Lykia kentleri antikçağdaki ihtişamlarından çok uzaktaydı ve bu mahalleler yıkılmış anıtların gölgesi altında gelişmişti. Orta Çağ halkı için Roma İmparatorluğu'nun zafer günlerine sahne olan yapılar olasılıkla çoktan yabancı zamanların ürünleri olmuşlar ve anlamlarını yitirmişlerdi. Buna karşılık sadece birkaç nesil öncesi kullanılmakta olan kiliselerin anıları, dinsel bir bağlılıkla güçlenmiş olarak hala kentlilerin hafızalarında mevcut olmalıdır. Antik kentlerde çok tanrılı inanca karşı Hristiyan dininin zaferine bir sembol olarak görülmüş olan bu yapılara ait hikâyeler, efsaneler ve mucizeler olasılıkla anlatılmaya devam ediliyordu. Toplumsal hafıza yerlerin kutsallığını hatırlamakta ve korumakta iken ve mümkün olduğunda yeniden canlandırmaya çalışırken kilise içine yapılan bu kiliseler hafızalarda kalan bu eski kent peyzajının andaçları olarak da algılanmış olmalıdır⁴⁸.

⁴⁶ Azizler ve olası ilişkileri için bk. Thurston et al. 1990, 366-367.

⁴⁷ Işık 2011, 98.

⁴⁸ Sözü edilenin ne kadar güçlü bir itki olduğu ve XIX. yüzyıl kadar geç bir tarihe kadar da toplumun zihninde korunduğu Alaşehir/Philadelphia örneğinde açıkça anlaşılabilir. Kentin büyük olasılıkla "Doğu Roma"

BİBLİYOGRAFYA

- Akyürek 2005 E. Akyürek, "Bizans Dönemi Kalıntıları". Eds. N. Çevik, B. Varkıvanç E. Akyürek, *Trebenna Tarihi, Arkeolojisi ve Doğası/Its History, Archaeology and Natural Environment*. Antalya (2005) 99-130.
- Akyürek 2016 E. Akyürek, "Likya'da Bizans Dönemi Mimarlığı/ Byzantine Architecture in Lycia". Eds. H. İşkan E. Dündar, *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi/From Lukka to Lycia the Land of Sarpedon and St. Nicholas*. İstanbul (2016) 520-534.
- Akyürek 2018 E. Akyürek, "Alakent Kilisesi: Konumu ve Mimarisi". Ed. E. Akyürek, *Alakent Kilisesi Myra'da Bir Bizans Yapısı (12. – 13. Yüzyıllar)*. İstanbul (2018) 59-116.
- Arthur 2006 P. Arthur, *Bizans ve Türk Dönemi'nde Hierapolis (Pamukkale)*. Çev. N. Fırat. İstanbul 2006.
- Bayburtluoğlu 1983 C. Bayburtluoğlu, "Arykanda Kazıları". *Kazı Sonuçları Toplantısı V*. Ankara (1983) 181-189.
- Bayburtluoğlu 2004 C. Bayburtluoğlu, *Lykia*. İstanbul 2004.
- Borchhardt 1988 J. Borchhardt, "Bericht Der Grabungskampagne in Limyra 1987". *Kazı Sonuçları Toplantısı X/2*. Ankara (1988) 111-185.
- Bruer – Kunze 2010 S. G. Bruer – M. Kunze, *Patara I.1 Der Stadtplan Von Patara und Beobachtungen zu den Stadtmauern*. İstanbul 2010.
- Buchwald – Savage 2017 H. Buchwald – M. Savage, "Churches". Ed. P. Niewöhner, *The Archaeology of Byzantine Anatolia From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*. Oxford (2017) 129-147.
- Buchwald 2015 H. Buchwald, *Churches EA and E at Sardis*. Cambridge 2015
- Ceylan – Erdoğan 2016 B. Ceylan – O. Erdoğan, "The Architecture and History of the City Basilica of Patara: A Preliminary Report on Four Seasons of Excavations". Eds. E. Dündar, Ş. Aktaş, M. Koçak, S. Erkoç, *Havva İşkan'a Armağan/ Lykiarkhissa*. İstanbul (2016) 205-224.
- Ceylan 2005 B. Ceylan, "Spolia: Geç Antik Dönemde Yapılar ve Yapı Elemanlarının İkinci Kullanımları". Der. L. Özgenel, *Eskiçağ'ın Mekânları Zamanları İnsanları*. İstanbul (2005) 74-84.
- Courtils 2003 J. D. Courtils, *Ksanthos ve Letoon Rehberi*. İstanbul 2003.
- Çevik 2010 N. Çevik, "Myra-Demre Çevresinde Bulunan Antik Yerleşimler". Ed. N. Çevik, *Arkeolojisinden Doğasına Myra/ Demre ve Çevresi*. Antalya (2010) 181-232.
- Diler 1991 A. Diler, "Lykia, Olympos Dağı'nda bir Ön Araştırma". *Türk Arkeoloji Dergisi XXIX* (1991) 161-175.

dönemine ait ve papazı bulunmayan çok sayıda yıkıntı haldeki kiliselerinde yıllık toplu ayinler halen yapılmaya çalışılarak, eski kutsal alanlar ve biriktirdiği hatıralar yaşatılmaya çalışılıyordu. Çok daha ilginç, Müslümanlar arasında yayılan efsaneye göre, Geç Antik Çağ'da inşa edilen ve Orta Doğu Roma dönemi boyunca kullanılmaya devam eden Aziz Ioannes Kilisesi'nde her Cumartesi gecesi, İsa yolunda ölen martırların ruhları yıkıntılar arasında dolaşıyor ve bir şeyler okuyormuşçasına sesler çıkarıyorlardı. Ayrıca aynı yapı üzerine diğeri bir efsaneye göre, bu kutsal yapı dış ağrısı ve başka acılar çeken hastalar için bir cazibe noktası haline gelmişti: yaktıkları mumları duvarlara yerleştiren hastalar, hızla şifaya kavuşuyorlardı. Bk. Elliot 1838, 90.

- Elliot 1838 C. B. Elliot, *Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia, and Turkey* Vol 2. London 1838.
- Erdoğan 2018 O. Erdoğan, *Pamphylia Lyrboton Kome Kırsal Yerleşimi: Geç Antik Çağda Yerleşim Kurgusu ve Mimarlık*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya 2018.
- Foss 1993 C. Foss, "Lycia in History". Ed. J. Morganstern, *The Fort at Dereağzı*. Tübingen (1993) 5-25.
- Foss 1994 C. Foss, "The Lycian Coast in the Byzantine Age". *Dumbarton Oaks Papers* 48 (1994) 1-52.
- Greenhalgh 1987 J. Greenhalgh, *Roman Pisidia- A Study of Development and Change*. Unpublished Doctoral Thesis, University of Newcastle. Newcastle 2018.
- Harrison 1963 R. M. Harrison, "Churches and Chapels of Central Lycia". *Anatolian Studies* 13 (1963) 117-151.
- Harrison 2001 R. M. Harrison, *Mountain and Plain From the Lycian Coast to the Phrygian Plateau in the Late Roman and Early Byzantine Period*. Michigan 2001.
- Hellenkemper – Hild 2004a H. Hellenkemper – F. Hild, *Tabula Imperii Byzantini 8: Lykien und Pamhylien, Teil 1*. Wien 2004.
- Hellenkemper – Hild 2004b H. Hellenkemper – F. Hild, *Tabula Imperii Byzantini 8: Lykien und Pamhylien, Teil 2*. Wien 2004.
- Hill 1996 S. Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*. Variorum 1996.
- İşık 2011 F. İşık, *Patara: Likya Soyunun Başkenti*. İstanbul 2011.
- İşler 2009 B. İşler, *Likya Bölgesi'nde Karabel Asarcık'taki Erken Bizans Dönemi Yerleşimi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi. Ankara 2009.
- İşler 2010 B. İşler, "Myra ve Çevresinde Bizans Dönemi". Ed. N. Çevik, *Arkeolojisinden Doğasına Myra/Demre ve Çevresi*. Antalya (2010) 233-255.
- İşler 2016 B. İşler, "Orta Likya Bölgesi'nde Yeni Bir Keşif: Günağı Kilisesi". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25 (2016) 363-392.
- Kolb 2008 F. Kolb, *Burg-Polis-Bischofssitz*. Mainz am Rhein 2008.
- Mango 2013 C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453 Sources and Documents*. Toronto 2013.
- Mathews 1971 T. F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*. Pennsylvania 1971.
- Morganstern 1993 J. Morganstern, "The Fort: Description and Analysis". Ed. J. Morganstern, *The Fort at Dereağzı and other Material Remains in its Vicinity: From Antiquity to the Middle Ages*. Germany (1993) 27-64.
- Özkan 2015 H. Özkan, "Patara'da 1989-1990 Yıllarında Kazılan Bizans Kiliseleri". Eds. H. İşkan F. İşık, *Patara VII.1/Kum'dan Kent'e Patara Kazılarının 25 Yılı/ From Sand into a City 25 Years of Patara Excavations*. İstanbul (2015) 451-461.
- Öztaşkın – Sertel 2017 G. K. Öztaşkın – S. Sertel, "Olympos Piskoposluk Kilisesi'ndeki Nef Ayrımı Düzenlemeleri ve Levha Yanı Uygulaması". *Adalya* 20 (2017) 357-372.
- Öztaşkın 2012 G.K. Öztaşkın, "Yanartaş (Khimera)'taki Bizans Dönemi Bazilikası". Eds. K. Dörtlük, T. Kahya, R. B. Seyhan T. Ertekin, *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I: Anadolu Akdenizi Sempozyumu*. İstanbul (2012) 313-327.
- Öztaşkın 2013 G. K. Öztaşkın, *Olympos Antik Kenti Episkopeion Yapı Topluluğu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi. Eskişehir 2013.
- Parman et al. 2006 E. Parman, A. Orhan, Y. O. Uçkan, E. Uçkan, Y. Mergen, E. Uğurlu, A. N.

- Topoğraf, S. Evcim, G. Öztaşkın, M. Bursalı, H. Yeşilova, Z. D. Gökalp – Z. Kaya, *Lykia'da Bir Korsan Kenti Olympos*. İstanbul 2006.
- Patricios 2014 N. N. Patricios, *The Sacred Architecture of Byzantium: Art, Liturgy and Symbolism in Early Christian Churches*. London 2014.
- Pena 1997 I. Pena, *The Christian Art of Byzantine Syria*. Madrid 1997.
- Peschlow 2006 U. Peschlow, "Dividing Interior Space in Early Byzantine Churches: The Barriers Between the Nave and Aisles". Ed. S. E. J. Gerstel, *Thresholds of the Sacred: Architectural, Art Historical, Liturgical and Theological Perspectives on Religious Screen, East and West*. Washington (2006) 53-71.
- Peschlow 2015 U. Peschlow, "The Cemetery Church at the Tepecik Necropolis of Patara A Preliminary Report". Eds. H. İşkan F. Işık, *Patara VII.1/ Kum'dan Kent'e Patara Kazılarının 25 Yılı/ From Sand into a City 25 Years of Patara Excavations*. İstanbul (2015) 463-473.
- Saradi 1997 H. Saradi, "The Use of Ancient Spolia in Byzantine Monuments: The Archaeological and Literary Evidence". *International Journal of the Classical Tradition* 3/4 (1997) 395-423.
- Severin – Grossman 2003 H. G. Severin – P. Grossman, *Frühchristliche und Byzantinische Bauten im Südöstlichen Lykien*. Tübingen 2003.
- Smith 1990 J. C. Smith, "Form and Function of the Side Chambers of Fifth- and Sixth-Century Churches in Ravenna". *Journal of the Society of Architectural Historians* 49/2 (1990) 181-204.
- Taft 1992 R. F. Taft, *The Byzantine Rite: A Short History*. Minnesota 1992.
- Tekinalp 2000 V. M. Tekinalp, *Geç Antik Dönem Sonrasında ve Ortaçağ'da (M.S. 4- 14. y.y.) Andriake Kenti*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi. Ankara 2000.
- Thurston et al. 1990 J. H., S. J., D. Attwater, *Butler's Lives of the Saints Complete Edition*. Westminster, Maryland 1990.
- Varalis 2006 Y. D. Varalis, "Prothesis and Diakonikon: Searching the Original Concept of the Subsidiary Spaces of the Byzantine Sanctuary". Ed. A. Lidov, *Hierotopy: the Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia*. Moscow (2006) 282-298.
- Yıldırım 2013 Ş. Yıldırım, *Side Antik Kentinin Bizans Dönemi Dini Mimarisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi. Eskişehir 2013.

